

SELÇUKLULARDAN ÖNCE TÜRKLERİN İSLAMİYET İLE TANIŐMASI

Dilara DİKMEN¹

Öz

Türklerin İslamiyet ile münasebetleri, konar-göçer bir topluluk olarak göç ettikleri bölgelere ve burada hâkim güç konumunda olan otoritelere karşı farklı şekillerde seyir etmiştir. Türklerin İslamiyet'ten haberdar oldukları ve Arapları tanıdıkları en eski devir Hz. Muhammed dönemi olarak geçmektedir. Hz. Peygamberin uluslararası panayırlardan ve Türkler için kullandığı rivayet edilen hadislerden Türkleri tanıdığı anlaşılmaktadır. Hülefa-i Râşidîn döneminde meydana gelen Horasan fetihleri sırasında Türklerle ilgili rivayetlerle birlikte, Hz. Ömer döneminde halifenin Ceyhun nehrini aşır Türklerle karşı karşıya gelinmemesi gerektiği öğütleri ile bu dönemde Türkler hakkında daha net bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Dört halife dönemimin sonlarına doğru Türkler ile Arapların sınır komşusu olduğu aşikârdır. Daha sonra gelen Emevîler döneminde hem Mâverâünnehir hem de Horasan bölgelerine yapılan akınlar neticesinde Türkler ile yakın temasta bulunulmuş, Türkler Emevî ordularında görev almışlardır. Türkler Emevîler döneminde İslamiyet'le yakın ilişki kursa da Emevî valilerinin uyguladığı baskıcı politikalar nedeniyle Türkler açısından Abbasîler dönemi İslamiyet'in hızla yayılması ve kabul edilmesi açısından daha verimli geçecektir. Selçuklu öncesi Türk topluluklarının ve Selçuklu boylarının İslamiyet ile tanışmaları ve hızla İslamiyet'i benimsemeleri tesadüfi olmayacaktır. Gerek İslamiyet ile benzerlik taşıyan Türk dinleri, gerek Türklerin İslamiyet ile elde edeceği itibar Türklerin İslamiyet'i kolay benimsemesinde etkili olacaktır. Türklerin İslamiyet sahasındaki yarışa girmeleri ve siyasi otoriteye ortak olmaları neticesinde İslam'ın koruyuculuğunu almaları onları İslam'ın siyasi lideri konumuna getirecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkler, İslamiyet, Müslümanlık, Halife, Emevîler, Abbasîler.

TURKISH MEETING WITH ISLAM BEFORE THE SELJUK

Abstract

The relations of the Turks with Islam were different in different ways against the regions they took as a nomadic community and against the authorities that were in the dominant power position there. The earliest period when Turks were aware of Islam and knew Arabs is the period of the Prophet Muhammad. It is understood that the Prophet Muhammad knew the Turks from international fairs and from the narrated hadiths he used for Turks. During the Khorasan conquests that took place in the period of Hülefa-i Raşidîn, we come across with more clear information about the Turks in this period, with the advice that they should not be confronted with the Turks. Towards the end of the period of the four caliphs, it

¹ Dilara DİKMEN, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (YL/TEZLİ), ORCID:0000-0001-5816-7346, dilaratekelioglu33@gmail.com.

is obvious that Turks and Arabs were border neighbors. In the later Umayyad period, as a result of the raids made in both Transoxiana and Khorasan regions, close contact was made with the Turks, and the Turks served in the Umayyad armies. Although the Turks established close relations with Islam during the Umayyad period, the Abbasîd period will be more productive for the Turks in terms of the rapid spread and acceptance of Islam due to the oppressive policies implemented by the Umayyad governors. It will not be a coincidence that the pre-Seljuk Turkish communities and Seljuk tribes met with Islam and quickly adopted Islam. Both Turkish religions, which are similar to Islam, and the prestige that Turks will gain with Islam will be effective in the easy adoption of Islam by Turks. As a result of the Turks entering the race in the field of Islam and being a partner in the political authority, taking the protection of Islam will make them the political leader of Islam.

Keywords: Turks, Islam, Caliph, Umayyads, Abbasîds.

Giriş

Hiz. Muhammed dönemi öncesine ait bilgi bulunan kaynakların en başında Taberî'nin Târihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk gelmektedir. İran kaynakları içerisinde ise Türklere ait ilk bilgiler Firdevsî'nin Şehnâmesinde geçmektedir. Ebû Ali el-Bel'amî, Taberî'nin Târihu'l-Ümeme ve'l-Mulûk eserini Farsçaya Tarih-i Taberî olarak tercüme etmiş, Firdevsî ise bu eserden çokça faydalanmıştır. Bel'amî'nin tercümesinde Turan hükümdarlarına ait bilgilerin kaynağı Taberî rivayetleridir. Hiz. Peygamber öncesine dair Türklerle ilgili rivayetler Nuh Tufanı sonrası ile başlamaktadır. Yeryüzündeki kavimler Nuh'un üç oğlu ile ilişkilendirilmiş, oğlu Yâsef Türk'ün ve Türk'ün amcasının oğlu olan Ye'cüc ve Me'cüc'ün atası olarak gösterilmiştir. Yani Nuh'un üç oğlu olmuş, onlarında üçer oğlu olmuş ve Yâsef'in oğulları Türk, Slav ve Ye'cüc-Me'cüc olmuştur. Bu rivayetler Taberî kaynaklarında ve ondan sonra gelen kaynaklarda da zikredilmiştir. Bu rivayetlerin Tevrat kaynaklı bilgiler olduğu rivayet edilmektedir. Türkler hakkında bilgi veren bir diğer kaynak ise Yahudilere aittir. Onlar Türk boylarını ve Türkmenleri Togharma şeklinde isimlendirmiş ve Togharma'nın on tane oğlu olduğunu söyleyerek bunlar; Uygur, Tauri, Avar, Oğuz, Peçenek, Tarna, Janur, Bulgar ve Sabir olarak isimlendirmişlerdir. Türklerle ilgili süregelen diğer rivayetlerde; Hazarlar ile Türklerin aynı kola mensup olduğu, İranlı krallar ile Türklerin aynı soy kütüğüne mensup oldukları, Moğolların Türklerin bir kolu olduğu bahsedilmektedir. Daha çok Türkler ile İranlılar ilişkileri rivayetlere konu olmuş, İran rivayetlerinde Türklere dair bilgi veren ilk isim Kral Ferîdun rivayetleridir. Onun rivayetlerinde göze çarpan şey Ceyhun nehrinin diğer yakasında bulunan halkların Türk olarak nitelendirilmesidir. Ayrıca kral Ferîdun'un 3 oğlundan biri olan Tûc'un Türk ülkeleri ile Çin'e hâkim olduğu söylenmektedir.²

Firdevsî'nin 980-1010 yıllarına tarihlenen eseri Şehnâme de geçen Efrâsyâb, efsanevi Turan hükümdarı olarak geçmektedir. Bu konu üzerinde incelemeler yapılabilecek ayrı bir tez konusu genişliğinde olduğu için derinlemesine bilgiler verilmeyecektir. Sasanî öncesi Türk-Fars ilişkilerinde İran Şahı Keykubad'ın Türk ülkelerinin fatihi olduğundan ve buralarda düzeni sağladığından bahsedilmektedir. Bu dönemlerde de savaşılan bölge isimleri olarak Belh'in ve Mâverâünnehir'in geçtiği görülmektedir. Türklere karşı Horasan ve civarında başarılar elde edildiği Taberî kaynaklarında geçmektedir. Sasanîler döneminde Türk münasebetlerinde Akhunlar (Eftalitler) ve Göktürkler ile işbirliği yapıldığı bilgileri geçmektedir. Sasanî devleti ile başlayan Türk-Arap münasebetleri daha çok Cahiliye Devri Arap şiirlerinde geçmiştir. Türkler büyük bir ihtimalle 440 yılında Mâverâünnehir'e inerek

² Ali Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, Hikmetevi Yay., İstanbul, 2017, s.39-44.

burada komşu oldukları Sasanîler ile savaşmış daha sonra güçlenerek Sasanîleri tehdit edebilecek bir seviyeye gelmişlerdir.³ Akhunlar'ın tebası Türklerden oluşmaktadır ve onlar Orta Asya'dan gelerek V. Yüzyılda Aşağı Türkistan'a yerleşmişlerdir. Akhunlar İran ordularını yenilgiye uğratmış ve Sasanîleri vergiye bağlamışlardır. Akhunlar, Avarlar ile sıkı ilişkiler kurmuş bu dönemde gücünü arttıran Göktürkler Avarları ortadan kaldırmış ve Sasanîler ile birlik olarak Akhunları ortadan kaldırmıştır. İslamiyet öncesi kaynaklarda Türk hükümdarları Hakan olarak isimlendirilmiş ve genellikle Türkler hakkındaki rivayetler İran'ı konu alan rivayetler içerisinde geçmiştir.⁴

Hz. Peygamber dönemine ait Türkler hakkındaki rivayetler, peygamberin Türkler ile doğrudan temasa geçmemesi açısından kısıtlı kalmıştır. Hz. Peygamberin Türklerin karakteri hakkında bilgi sahibi olduğu rivayetleri hadis olarak aktarılmış fakat bahsedilen sözler temel hadis kaynaklarında geçmediği için değerlendirilmemiştir. Cahiliye döneminde ve Hz. Peygamber döneminde de Araplar Türklerden haberdardır. Türklerin ticaretle uğraşması ve Arapların ticaret vasıtasıyla da Türkleri tanıdığı aşikârdır.⁵ Çalışmada öncelikle Türklerin Müslüman oluşuna ve İslamiyet ile tanışmasına kadar olan süreç üzerinde durulacak daha sonra Emevî ve Abbasî ilişkileri bağlamında Türklerin İslam ile olan ilişkisi anlatılacaktır. Müslümanlığın Türkler arasında hızla yayılma ve Türk dini olarak anılmasının nedenlerinden bahsedilerek İslam'ı yeniden parlatan bir Irk olan Türklerin İslamlaşma yolculuğu ele alınacaktır.

Selçuklu Öncesi Türk-Arap İlişkileri: Türklerin İslâmiyet'e Girişi

Türk tarihi bir dinamizm içerisinde geçen ve geniş muhtelif coğrafi sahalarda gerçekleşen bir yandan tabiatla diğer yandan çeşitli devletlerle mücadele halinde geçen bir tarihtir. Türk tarihine gelişmeler tarihi denilebileceği gibi ihtilaller tarihi de denilebilir. Göçebe bir hayat süren Türkler coğrafi şartlar nedeniyle iç mücadelelerinin yanı sıra dış mücadeleye de zorlanmıştır. Bu mücadeleler doğrultusunda genel anlamda akınlar ve istilalar kendini göstermektedir. Türk tarihine başarı hikâyesi olarak bakılmasının sebeplerinden bir tanesi kabineden imparatorluğa sıçrama özelliklerinin olmasıdır. Bu durumda devletteki liderlerin payı elbette ki yadsınamaz.⁶ Türklerin mücadelelerindeki en önemli özellik kendilerinin hücumda komşularının müdafaada bulunmalarıdır. Türklerin en önemli mücadeleleri Çinlilerle olmuş daha sonra batı yönünde İran'da mücadelelerde bulunmuş. Bu dönem gerçekleştirilen akınlar İran-Turan mücadeleleri olarak adlandırılmış. Burada Sasanî İmparatorluğuyla ciddi mücadelelere girmiş oradan Hindistan'a yönelmişlerdir. Sasanî imparatorluğundan sonra Türklerin orta ve yakın doğuya inmeleri daha da kolaylaşmıştır. Bu dönem Türklerin en mühim dönemi olmuş Türklerin ilerlemesindeki orta yol olarak adlandırılmıştır. Anadolu'ya geçişini tayin eden yol olmuştur. Türkler giderek geliştirdikleri devlet sistemleriyle birlikte önce dünya tarihinde, Müslüman olduktan sonra ise İslâm tarihinde, devlet karakterleri ve sistemleri oturduktan sonra ise milli tarihte adını duyurmuştur. Türkler bu orta yolu takip ederek orta ve yakın doğuda ilerlemiş Göktürkler, Büyük Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti, Oğuzlar soyundan gelerek büyük bir coğrafi mekân içerisinde Türk soyunu korumuşlardır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Osmanlı

³ Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, s.61-64.

⁴ Dadan, *Araplara Göre Türkler*, s.77-78.

⁵ Dadan, *Araplara Göre Türkler*, s.88-90.

⁶ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt I Kuruluş Devri*, TTK, Ankara, 1993, s.19.

İmparatorluğu İslâm'ı resmi dil olarak kabul ederek İslâmiyet'i Araplıktan çok Türklük dini haline getirmiştir.⁷

Türklerle Arapların ilk ilişkileri Kafkaslar bölgesinde başlamıştır. M.Ö. VII. Yüzyılda Sakalardan itibaren Türkler Kafkaslardan Azerbaycan'ın kuzeyine, Derbendi kullanarak Hemedan ve Musul'a kadar gelmişlerdir. En önemli ilişkileri Arap yarımadasının kuzeyinde bulunan Sasanîlerle olan ilişkileri ile gerçekleşmiştir. Bu ilişkide küçük Arap devletçikleri Hîre ve Gassânîlerin payı büyüktür. Sasanî ve Bizans arasında 1604-1628 yıllarında gerçekleşen mücadelelerde Göktürkler, Hazarlar ve Avarlar görülmektedir. Bu dönemde Müslümanlar Bizans tarafını Mekkeli müşrikler ise İran tarafını tutmuşlardır. Türk Arap ilişkilerinin bir diğer noktası ise ticarettir. İpek yolunun önemli bölümlerine Türk kavimleri hâkim olmuştur. Türkler ile Arapların İslâmiyet öncesinde birbirlerini tanıdıklarını gösteren en önemli örnek cahiliye dönemi şairlerinin şiirlerinde Türklerin askeri yönleri ve kahramanlıklarından bahsetmiş olmalarıdır. Türk ismi Göktürklerle birlikte 540 tarihinde kullanılsa da cahiliye devrinden başlamak üzere Türk kelimesinin Arapçada geçtiği bilinmektedir. Arapça Türk kelimesinin kullanıldığı ilk dillerin başında gelmektedir. Hz. Peygamber döneminde de Hendek Savaşında peygamberin Türk çadırında istirahat ettiği Müslim'in kaynağında geçmektedir. Böylece Hz. Muhammed döneminde de Arap toplumunda Türklerle ilgili fikirlerin bulunduğu kesinleşmiştir. Bu dönem ilişkileri genel anlamda dolaylı ilişkilerdir. Bundan sonraki dönemde gerçekleştirilecek ilk doğrudan ve temaslı ilişki 635'de Sasanî İmparatorluğuna karşı gerçekleştirdiği Kadisiye Savaşı olmuştur. Siyasi anlamda Türkler ile Arapların kurduğu ilk temastır. Daha sonra Celula harbinden sonra gerçekleşen Nihavent Savaşında İslâm ordusu komutanı Ahnef b. Kays Türklerle karşılaşmıştır. İran ordusu komutanının Türklerden yardım istemesi üzerine Araplar ve Türkler 644 yılında ciddi bir şekilde karşı karşıya gelmişlerdir.⁸

Hz. Ömer devrinde onun Müslümanlara söylediği İslâm ordularının Ceyhun'u geçmemeleri ve Türklere karşı temkinli olmaları konusundaki tavsiyelerini daha sonraki komutanlar dikkate almamış Hz. Ömer'in ölümünden sonra hilâfet tahtına geçen Yezîd b. Abdül'melik oturmuştur ve onun dönemi ile birlikte farklı bir devir başlamıştır. Türklerin hâkim olduğu Buhara, Semerkant, Taşkent, Beykend, Fergana gibi şehirlerde Mâverâünnehir dolaylarında Müslüman akınları başlamış Türkistan Müslümanlığı buhranlı bir devir yaşamıştır.⁹ Tarih boyunca İranlılar ile Türkler arasında doğal bir sınır olmuştur. Nehrin öteki yakası anlamına gelen Mâverâünnehir Türkler ile Araplar arasında doğal sınır olan ve Araplar tarafından fethedip işlem hâkimiyeti altına alınan bölgelere verilen isimdir. Hz. Osman devrinde Taberistan fethedilmiş Cürcan Türk hükümdarı Cizre'ye bağlanmıştır. Genel anlamda Hulefa-i Râşdîn dönemi Arap-Türk ilişkilerinde olumsuzluklar yaşanmıştır. Hz. Osman'ın son dönemlerinde başlayan iç karışıklıklar Hz. Ali döneminde de devam etmiş. Horonsan hâkimiyeti altında tutulmuş, Ceyhun nehrinin diğer tarafına geçilmesi ise Emevîler dönemine kalmıştır.¹⁰ Türklerin Emevîler ve Abbasîlerle olan ilişkilerine değinmeden önce İslâmiyet'i kabul etmeleri ve bu durumun Türk tarihi açısından önemi hakkında bilgi verilmesi gerekmektedir. Türk tarihi açısından son derece önemli bir olay olan Türklerin İslâmiyet'i kabulü Türkler açısından inanış, düşünüş, yaşayış tarzlarında derin bir değişiklik anlamı taşımaktaydı. Bu olay sadece Türk tarihi açısından değil İslâm tarihi açısından da bir

⁷ Köymen, *Kuruluş*, s.21-23.

⁸ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yay., Ankara, 2008, s.30-32.

⁹ Zekeriya Kitapçı, *Emevîler Devri Arap Irkçılığı Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler*, Yedi Kubbe Yay., 2015, s.103.

¹⁰ Dadan, *Araplara Göre Türkler*, s.123-125.

dönüm noktası teşkil etmekteydi. Türkler İslâmiyetler tanışmadan önce Şaman, Budizm, Zerdüştlük, Manihaizm, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi bazı dinlere inanmışlardır. Türkler İslâmiyet’i bir millet bütünü olarak kabul etmişler bu yüzden daha sonraları Müslümanlık Arap toplumunun bir simgesi olmaktan çıkarak Türk toplumuna mâl olmuştur. Emevîler döneminde Araplar ve Türkler Türkistan ve Kafkas bölgelerinde karşı karşıya gelmişler, bu dönemdeki ilişkiler genellikle silahlı mücadelelerle devam etmiş Abbasîler döneminde ise Türk-Arap ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır.¹¹

Türklerin Müslüman olmaları büyük oranda Sâ mânîler aracılığıyla olmuştur. Türkler bu dönemde Sâ mânî ordusunda hizmet vermekteydi, Sâ mânîlerin Sünni ve Hanefî mezhebine mensup olmaları Türkler içerisinde Sünniliğin yayılmasına sebep olmuştur. Selçuklular İslâmiyet’i Hanefilik mezhebiyle birlikte kabul etmişlerdir.¹² Türlerin Müslüman olmaları Abbasîler dönemine denk gelmekteydi. Emevîlerden sonra iktidara gelen Abbasîler Batı Türkistan’da Çin tehlikesiyle karşılaştılar. Bu bölge uzun süre Çin ve Türk mücadelesine sahne olmuş bu dönemde siyasi otorite boşluğu meydana gelmiştir çünkü bu dönemde Göktürk devleti yıkılmış, Türgişler zayıflamış böylece Çinlilere karşı ciddi bir güç oluşturulamamıştır. 759 yılında Türgiş Devletinin yıkılmasıyla birlikte bölgeye hem Müslüman Araplar hem de Çinliler hâkim olmak istemişlerdir. Batı Türkistan üzerine ordu gönderen Çinlilere karşı bölgede bulunan Türkler Müslümanlardan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Horonsan valisi Ebû Müslim Çinlilere karşı bir ordu göndermiş Çin ve Müslüman ordusu 751 yılında Talas’ta karşılaşmışlardır. Göktürklerin boyu olan Karlukların Müslümanlara yardım ederek Çin birliklerine saldırmaları sonucunda Müslümanlar savaşı kazanmıştır. Talas Savaşının sonuçları Türk, İslâm ve dünya tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Genel anlamda sonuçlarını değerlendirmek gerekirse; Emevîlerin yanlış uyguladığı politikalarından dolayı geciken Türklerin İslâmiyet’i kabulü meselesi Türk-Arap ilişkileri bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemden sonra Araplar ve Türkler arasında dostane ilişkiler dönemi başlamış, Türklerin İslâm devletinin hizmetine girmeleri Müslümanlığın kabulünü hızlandırmıştır. Çin yenilgisinden sonra batı nüfuzu artmıştır. Bu savaş sonrasında bir kültür çarpışması meydana gelerek kâğıt, pusula, barut Müslümanlar tarafından öğrenilmiştir. Böylece İslâm dünyasında ilk kâğıt imalatı Semerkant’ta gerçekleşmiştir. Bu dönemden sonra Türk-Arap ilişkileri savaş şeklinde değil barış ve dostluk şeklinde devam etmiştir. Fakat bu Türkler ile Araplar arasında hiç savaş yapılmamış olduğu anlamına gelmemektedir.¹³

IX. yy ’da on bin hanelik bir Türk kitlesinin Müslüman olması ile Türklerin orta doğuda etkili bir siyasi güç haline gelmesi başlamış oldu. Bu devirde buldukları bölge kültür çerçevesinin en önemli unsurlarından biri dindi. İslâm’ın en önemli görevi dini yaymaktı. Türklerdeki cihan hâkimiyeti anlayışı Müslümanlıktaki cihad anlayışına denk düşmekteydi. Türklerin İslâmiyet’i kabulü ile artık İslâmiyet-Türklük manevi birliği sağlanmış oldu. Oluşturdukları bu yeni ruh hem Türklüğün kudret ve şanını hem de İslâm dinini yüceltmekteydi. Türkler ilk temaslarını Şîî eğilimli İranlılarla yapsa da büyük çoğunlukla Sünni idiler ve Sünniliğin dört kolundan biri olan Hanefiliği benimsemişlerdir.¹⁴ Mâverâünnehir bölgesi İslâmiyet’in Türk ve göçebe kitleler arasında hızla yayılması ile doğrudan alakalıdır. Türkistan bu dönemde gelişimi en üst seviyede olan İran, Irak, Mısır ve

¹¹ Yazıcı (2008), *İlk Türk-İslâm Devletleri*, s.29-35.

¹² Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, İstanbul Ü. SBE. Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Dokta Tezi, İstanbul 2010, s.27-28.

¹³ Yazıcı (2008), *İlk Türk-İslâm Devletleri*, s.36-40.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay. İstanbul, 1997, s.361.

Endülüs ile yarışabilecek bir seviyeye gelmiştir. Türklerin İslâm ve cihan rolleri sadece bu bölge ile belirlenmemiş asıl gücünü İslâmiyet'i geniş Asya bozkırlarına yaymasıyla sağlamıştır. Türkistan bünyesinde bulundurduğu kervan yolları ile uzak ve yakın şark, Hindistan medeniyeti ile karşılaştığı için hem maddi anlamda hem de manevi anlamda kendini geliştirmiştir. Mâverâünnehir İslâm'dan önce dini bir birliğe sahip değildi. İslâmiyet'in gelmesiyle birlikte burada bulunan eski dinler kaybolmuştur. Türklerin X. Yy' da İslâmiyet'i kitleler halinde kabul etmeleri büyük bir tarihi hadisedir. Bu kabul edilmiş bir zorlama ve istila ile değil Türklerin kendi irade ve arzularıyla gerçekleşmiştir. Türklerde meydana gelen inanış, yaşayış ve fikri değişim hızının bu kadar çabuk olma sebebi öncelikle İslâm dinin yüceliği ve üstünlüğü olmuş, diğer bir sebep ise Türk dini olan Şamaniliğin İslâmiyet'le örtüşen ana akidelere sahip olmasıdır. Türk inanışındaki tek tanrı motifi İslâm'ın Allah'ına çok yakındır. İslâmiyet'i kabulün bir diğer kolaylaştırıcı sebebi ise Türklerin Arap ordularında asker olmaları ve Bizans'a karşı savaşarak İslâmiyet'i daha yakından tanımlarındadır. Şamani dininde bir peygamber olmayıp İslâm'da Hz. Muhammedin bulunması onun kabulünü daha da kolaylaştırmıştır. Peygamberin Türkler için söylediği düşünülen hadisleri Türklerin milli duygularını canlandırıyor. Yine İslâm dini ile Şamaniliğin benzerliğinden birkaçı; ahiret inancı, cennet ve cehennem, ruhun bekası, kurban inancıdır. Türk kamplarının yerini İslâm şeyhleri ve evliyalı karşılamış, Alpieri alp-eren değişikliği ile kutsallık kazanmıştır. Böylece İslâm dini X. Asırdan sonra ani bir sıçrayış ile milli bir din haline gelmiştir. Türklerin devlet ve halk olarak ilk defa İslâmiyet'i kabulü İtil (Volga) Bulgarları ile gerçekleşmiştir. Daha sonraları Mâverâünnehir 'den taşan İslâmiyet kuzeyde Oğuzlar, doğuda ve güneyde Karluklar ile geniş bir hududa yayılmıştır.¹⁵ Türklerin Müslüman olduğu devir tam da Arapların savaşmaktan yorulduğu, İslâm'ı yeni ülkelere yaymakta zorlandığı, kendi iç mücadeleleri ile yıprandığı bir döneme denk gelmektedir. Türkler hem Haçlı tehditlerini bertaraf edip hem de İslâm'ı Avrupa'ya kadar götürmüşlerdir. Anadolu'nun ve balkanların İslamlaşmasını sağlamış, Büveyhî ve Fatîmi Devletlerinin Sünni Müslümanlığa tehditlerini engellemişlerdir. Türkler İslâm'ı kabul etmekle birlikte hemen hemen bin sene kadar İslâm'ın liderliğini ellerinde tutmuşlardır. Karahanlıların Müslüman oluşundan sonra Türkler kitleler halinde Orta Doğu'da Tolunoğulları ve İhşidiler, Hindistan'da Gazneliler kurulmuş daha sonra İslâm'ın taşıyıcıları ve daha sonra üzerinde durulması gereken en önemli Türk-İslâm devletleri Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devleti olmuştur.¹⁶

Oğuz ve Karluklar arasında İslâmiyet'in yayılmasıyla bu iki devlet Göktürklerden sonra iki asır Araplara ve Samanîlere karşı mücadele etmişler fakat hakanlığa kadar yükselememişlerdir. İslâm dininin Türklerin milli dini haline gelmesinin önemli örneklerinden bir tanesi Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın adını İslâmî Âbdülkerim olarak değiştirmesidir. Oğuz yabgusu ile bir süre sonra arası açılan Selçuk Oğuzlara ait Cend şehrine gelmiş 960 yılında kendi halkı kitlesel olarak Müslüman olmuş ve bu yeni değişimin gücünden faydalanarak Oğuz yabgusuna karşı cihada girişmiş ve adı Gazi Selçuk olmuştur. Selçuklu Devleti İslâmiyet'ten faydalanarak kendini geliştirmiş seksen yıl süren bir mücadele sonunda Karahanlılar ve Samanîler arasından sıyrılarak 1040 yılında Selçuklu İmparatorluğunu kurmuştur. İslâm'ın milli bir din olmasının en önemli safhası Büyük Selçuklu Devleti olsa da Karahanlıların Uygurlara karşı yaptığı cihad durumun başlangıcıdır.¹⁷ Büyük Selçuklu Devletinin Müslüman oluşunun başlangıcı Cend şehrine gelmesi olmuştur. Bölgeye gelen Selçuk'un buranın Müslüman olduğunu görmesiyle birlikte

¹⁵ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul, 2003, s.165-168.

¹⁶ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yay., İstanbul, 2007, s.27-29.

¹⁷ Turan, *Mefkûre*, s.172-174.

İslâmiyet'e girmiştir. Selçuk'un düşüncesine göre yaşamak istediği memleket halkının dinine girmez ve adaletlerine uymazlarsa itibar görmeyecekleridir. Bu yüzden Cend valisinden onlara Müslümanlık esaslarını öğretebilecek bir fakih gönderilmesini istemiştir. Sonrasında Selçuk ve mahiyesi toplu bir şekilde Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra gazi reisi olan Selçuk'un asıl görevi Müslüman olmayanlarla mücadele etmek olmuştur.¹⁸ Genel anlamda Türklerin İslamiyet'i kabul edişleri X. yüzyıldan itibaren sıçrama göstermiş, halkı ve yöneticileri Türk olan ilk Türk-İslam devletleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar sırasıyla; 922'de İdil Volga Bulgar Hanlığı, 945'de Karahanlılar, 963'te Gazneliler, 1040'ta Selçuklular, 1097'de Harzemşahlar şeklinde devam edecektir.¹⁹

Emevîler Dönemi Türk-Arap İlişkileri

Dört halife döneminden sonra Muaviye ile başlayan Emevî Devleti'nin soyu Kureyş kabilesinden ve Beni Ümeyye ailesinden gelmektedir. Emevî hanedanlığının ilk tohumları Ebu Sûfyân'ın oğlu Muaviye'nin Hz. Osman döneminde Suriye valisi olmasıyla atılmıştır. Hazreti Ali'nin şehit edilmesinden sonra oğlu Hasan'ın yerine Muaviye türlü yollarla halifelik makamını ele geçirmiştir. Muaviye Şam şehrini başkent seçerek 661'de Emevî Devleti'ni kurmuş daha sonra da oğlu I. Yezid'i kendi yerine halife tayin ederek İslâm İmparatorluğu'nda halifelikte Hanedan geleneğini başlatmıştır. Emevîler Dönemi İslâm dünyası için büyük bir gelişme dönemi olmuştur. Sınırları Türkistan, Hindistan ve İspanya'ya kadar uzanmıştır. Emevîler döneminde İslâmiyet Arabistan ve Mısır dâhil olmak üzere bütün Ön Asya, Kuzey Afrika ve İber Yarımadası'na kadar genişlemiştir.²⁰

Emevî tarihi ile ilgili bazı tarihçiler bu imparatorluğun kötülükler İmparatorluğu olduğunu ve Emevî halifelerinin büyük bir kısmının Allah'ın dinini kendi menfaatleri adına kullanan, Müslümanları köle edinen, ilahi emirlere karşı sorumsuzca davranan, idaresi altındaki insanlara zulmeden, İslâm'ın dinamik yapısına aykırı olarak değişimlere kapalı olan ve İslâm'ı cahiliye dönemine geri döndüren kişiler olduğunu öne sürmüşlerdir. Emevî halifeleri ne karşı olumlu değerlendirmeler sınırlı sayıda kalmıştır. Emevîler hakkında söylenen kötü düşüncelerden bir tanesi de onların ırkçı bir anlayış benimsemeleri, İslami cihad yerine işgalci bir politika gütmeleri ve dini ikinci planda tutarak ırki fetihler gerçekleştirmeleridir. Genel anlamda İslami fetihlere bakıldığında ırki ve ekonomik unsurların fetihler üzerinde inkâr edilemez bir etkileyciliği olduğu bir gerçektir. Fakat Emevî dönemi fetihleri sadece bu olgu üzerinde değerlendirilmemeli, asıl amacın İslâm'ı yaymak olduğu unutulmamalıdır. İslâm'ın özellikle Hazarlar, Anadolu ve Ermenistan toprakları üzerinde cihanşümul bir din haline gelmesinde Emevîlerin katkısı göz önünde tutulmalıdır. Türklerin İslâm dini ile tanışmaları Emevîler sayesinde gerçekleşecek ve onların hâkimiyeti döneminde Müslüman olmaya başlayacaklardır. Emevîlerin izledikleri yanlış politikalarından dolayı Türk-Arap ilişkileri genel anlamda düşmanca gerçekleşse de Türklerin İslâm'ı Emevîler devrinde yakından öğrendikleri unutulmamalıdır. Özellikle Ömer b. Abdülaziz zamanında Türklerin İslamlaşması konusunda önemli adımlar atılmıştır. Mevâli politikası gibi yanlış bir politika izleyen Emevîlerin yine de İslâm'a ve Müslümanlığa hizmetleri inkâr edilmemelidir. Emevî Devleti'nin uygulamış olduğu ırki politikalar devlette başa geçen halifelerin dönemlerine göre farklılık göstermekle birlikte, Emevîlerin günümüze gelen negatif rivayetleri genellikle onlarla ilgili bilgilerin Abbasiler döneminde yazılmış olmasıdır. Mekke'nin fethine kadar İslâmiyet aleyhine faaliyet gösteren müşrik Emevîler fetihden hemen

¹⁸ Köymen, *Kuruluş*, s.21-23.

¹⁹ Yazıcı (2008), *İlk Türk-İslâm Devletleri*, s.65.

²⁰ Ahmet Güner, *Tarikatlar Ansiklopedisi*, Milliyet Yay., İstanbul, 1991, s.124.

sonra İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Geç dönemde Müslüman olmalarına rağmen önemli görevlere getirilmişlerdir.²¹

Emevî halifelerinin birkaçı dışında genel Emevîler Dönemi, Hûlefa-i Raşidin döneminden sonra İslâm fetihlerinin yeniden başlaması açısından önemlidir. Emevîler ile Türkler arasındaki ilişkiler dostane ilerlememiş Türklerin yaşadıkları bölgeler Emevî egemenliğine girerken Emevîler büyük bir dirençle karşılaşmışlardır. Emevî-Türk ilişkileri genel anlamda öncelikle ilk akınlar dönemi, hâkimiyet kurma dönemi Türkler arasında birliğin sağlandığı dönem ve Emevîlerin hâkimiyeti yitirdikleri dönem ve daha sonra tekrar Emevî hâkimiyetine girilen dönem olarak incelenebilir. Mâverâünnehir bölgesine İslâm kısım kısım yayılmıştır. Mâverâünnehir'in en önemli bölgeleri; Toharistan, Soğd, Harezm Huttel, Fergana ve Şâş bölgeleridir. Bu bölgede Arap ordularının karşısına çıkan ilk topluluk Akhunlar'dır. Bu bölgede akımlarının yanında yer alan diğer bir grup ise Buhtiyûn olarak adlandırılan Akhunlar'dan olmayan Türklerdir. Emevîler Dönemi Türk-Arap ilişkileri bu bölgede yapılan fetih hareketleri ile başlamış ilişkiler daha çok Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki valiler etrafında şekillenmiştir. Muâviye tarafından ilk fetihler döneminde Horasan'ın fethi ile görevlendirilen Abdullah b. mir, Türklerden bir grup ile Kikân ülkesinde karşılaşmış ve hepsini öldürmüştür.²² Yine Horasan valiliğine görevlendirilen Ziyad b. Ebih zamanında 665 yılında Ceyhun Nehri'nin ötesinde bulunan Türk toprakları fethedilmiştir. Emevîler tarafından yapılan fetihlerin kalıcı olabilmesi için bu bölgelere Müslüman Arap nüfusu yerleştirilmiştir. Hakem b. Amr zamanında Horasan'a Türklerin yaşadığı bölgelere birçok sefer düzenlenmiş ve bu seferlerden birçok ganimet elde edilmiştir. Bu dönemde Ceyhun Nehri geçilmiş ve Mâverâünnehir bölgesine girilmiştir. Rebî' b. Ziyâd valiliği döneminde Müslüman ailelerinin fethedilen yerlere iskân ettirilmesi ile birlikte bu bölgeler kesin olarak İslâm toprağı olmuştur. Onun döneminde de Kûhistan şehrinde bulunan Türkler ile mücadele edilmiştir. Daha sonra gelen diğer Horasan valileri de Türkler ile mücadelede bulunmuş, Emevî valileri ve komutanları zaman zaman zorlansalar da akınlarda başarılı olmuşlardır.²³

Emevîler dönemindeki fıkıh anlayışı (kitap ve sünnetten anlaşılan elde edilen bilgiler) Hûlefa-i Râşidîn dönemindeki gibi kitap ve sünnet arasında bir muhalefet olmadan ilerlememiş, aykırı davranışlar sergilenmiş ve sünnet ve Hûlefa-i Râşidîn yolundan ayrılmışlardır.²⁴ Fakat Emevîler Arap tarihçilerinin anlattığı gibi İslâmiyet'e düşman değillerdir. Emevîler genel manada din ve dini hukukla değil siyasi idare ile ilgilenmişler, İslâm dini idealleri ile Emevî idaresi ortaya yeni bir Arap-İslâm toplumu çıkartmıştır. İslâm hukukunun özündeki eğilimleri ikmal etseler de Kur'an tarafından belirlenmiş kısas meselesine müdahale etmişlerdir. Cezalandırmalarda Kur'an'da yer alan hükümlerle pek uyumlu hareket etmemişlerdir. İlk dönem İslâm'da bulunan hakemlik vasfının yerini kadılık almıştır. Kadılık, Emevî devrinin kendine has İslâmî bir müessesesi olmuştur. 715-720 yılları arasında kadılar uzman kişiler tarafından tayin edilmiş ve onların asıl önem verdikleri şey Örfî hukukun Kur'an ve İslâm kurallarına uygun olup olmadığını incelemek olmuştur. Böylelikle son Emevî devri idare ve kamu uygulamaları İslâm'ın dini hukuku şeklini almıştır.²⁵ Yaklaşık

²¹ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3*, Ensar Yay., İstanbul, 2011, s. 8-11.

²² Dadan, *Araplara Göre Türkler*, s.127-130; Apak, *Anahatlarıyla İslâm*, s.66-67.

²³ Dadan, *Araplara Göre Türkler*, s.131-144; Apak, *Anahatlarıyla İslâm*, s.68-70.

²⁴ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İrfan Yay., İstanbul, 1975, s. 57-58.

²⁵ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev. Mehmet Dağ ve Abdulkadir Şener, OTTO Yay., Ankara, 2018, s.36-47.

89 yıl varlığını sürdüren Emevîler döneminde Türklerin İslâmiyet'i kabulü büyük gruplar halinde değil küçük toplulukların Müslümanlığı kabul edişi şeklinde olmuştur. İslâm dininin Türkler arasında yayılmasının gecikmesinin sebeplerinden en önemlisi şüphesiz Emevî idarecilerinin göstermiş oldukları tutum ve davranışlardır. Emevî idarecileri yani bölgeye gönderilen valiler genellikle akınları ganimet amaçlı gerçekleştirmiştir. Amaç İslâm'ı cihanşümul bir din haline getirmekten ziyade bölge toprakları bir çiftlik gibi kullanılmıştır. Arap ordularında görev alan Türklere az miktarda ödeme yapılmaktaydı. Emevîler'in uyguladığı Mevali politikasına göre Arap olmayan Müslümanlar ve İslâmiyet'i kabul etmiş Türkler, İktisadi ve sosyal açıdan ikinci sınıf vatandaş konumundaydı.²⁶ Emevîler döneminde İslâm dininin Türkler arasında yayılması ve Türklerin yeni dini benimsemeleri Horasan valisi Kuteybe b. Müslim, Halife Ömer b. Abdü'l-Aziz ve yine Horasan valisi Nasr b. Seyyar gibi sayılabilecek birkaç kişi dışında tam manasıyla gerçekleşmemiştir. Emevîlerin Türk yurtlarında yegâne amaçları vergilerin kesintisiz olarak toplanması olmuştur. Emevî Arap valileri Türklerin Müslüman olması konusunda onlara destek olacakları yerde genellikle köstek olmuşlar ve Türklerin dinamizm ve şevklerini kırmışlardır. Emevîlerin uyguladıkları zulümler karşısında elbette ki Türk yurtlarında karışıklık, iç isyan ve ayaklanmalar baş gösterecek ve bu durum birçok Müslüman Türk'ün hayatına mal olacaktır.²⁷ Arap-Hazar Türkleri ilişkileri Emevîler döneminde özellikle Velid b. Abdülmelik döneminde başlamıştır. Bu tarihin en önemli fethi el-Bâb'ın ele geçirilmesidir. Kuteybe b. Müslim döneminde Kuteybe'nin Ceyhun Nehri'ni aşıp Beykent'ten sonra diğer merkezlere ulaşmasıyla birlikte bu ilerleyişten endişelenen Türk toplulukları Emevî ordularına karşı ittifak oluşturmuşlardır. Kuteybe b. Müslim 709 yılında Buhara'ya karşı yeni bir harekât başlatmıştır. Bu harekât karşısında Türk ve Soğd müttefik orduları başarılı olamamış, Müslümanlarla barışa razı olmuşlardır. Müslümanlar için Buhara'nın fethedilmesi Semerkant yolunu da açmıştır. Semerkant Müslümanlar ile herhangi bir savaşa girmeden anlaşma yaparak Müslümanların hâkimiyetine girmeyi kabul etmiştir. Kuteybe daha sonra sadece Semerkant'a hâkim değil burayı gerçek anlamda fethederek Müslümanlığa kazandırmıştır.²⁸

Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğini burada valilik yapmış diğer devlet adamlarından ayıran en önemli özelliği; yanında bulunan insanların İslâm'ı yaymak için istekli oluşlarıdır. Akınlar düzenledikleri yerlerdeki bölge halkları da genellikle Emevî Araplarını mal ve köle peşinde koşan vurguncular olarak görmekte ve halk böyle bir devletin dinine girmekte istekli olmamaktadır. Kuteybe ile birlikte İslâm fetihleri bölgelerde kalıcı hale gelmiş ve bölge halkının düşünceleri değişmeye başlamıştır. Kuteybe'nin yaptığı en önemli işlerden bir tanesi de şehirlere ve köylere mescitler inşa ettirmesidir. Özellikle Buhara ve Semerkant'a yaptırılan mescitler önemli bir yer tutar. Buradaki mescitlere bölge halkına İslâm'ın öğretilmesi için âlim ve fakihler getirilmiş ayrıca Buhara, Semerkant, Fergana ve Şaş'a kadar yerel halkın içerisine Müslümanlar yerleştirilmiştir. Cuma namazlarına katılan halka iki dirhem verilmiş, bu uygulama özellikle fakir insanların ilgisini çekmiştir. Kur'an-ı Kerim ayetlerinin Farsça ve ana dilleri ile okunmasına izin verilmiş Arapça bilmeleri konusunda baskı yapılmamıştır. Bölgede bulunan putların çoğu Kuteybe tarafından yıktırılmıştır. Böylelikle Buhara, Semerkant ve Harezm bölgeleri İslâm kültür merkezleri haline gelmiştir. Mâverâünnehir fatihi olan Kuteybe Emevî Devleti sınırlarını Çin'e kadar genişletmiştir Çin imparatorunun bile çekindiği bu vali basit sebeplerden dolayı halife Süleyman b. Abdülmelik tarafından 715 yılında görevden alınmıştır. Bu durumun asıl sebebi,

²⁶Yazıcı (2008), *İlkTürk-İslâm Devletleri*, s.57.

²⁷Kitapçı, *Arap Irkçılığı*, s.7-9.

²⁸Apak, *Anahatlarıyla İslâm*, s.170-171.

halife Velid b. Abdülmelik'in ölümü üzerine veliahtlıktan azledilen kardeşi Süleyman'ın halife olması ve Kuteybe b. Müslim'in onun halifeliğini benimsememesinden çekinmesidir. Nitekim Kuteybe Süleyman Bin Abdülmelik halifeliğini tanımayarak ayaklanmıştır. Horasan ve Mâverâünnehir halkından destek göremeyen Kuteybe Emevî muhafız birlikleri tarafından bu durum Arapların Mâverâünnehir den geri çekilmelerinin başlangıcı olmuştur.²⁹ Ömer b. Abdü'l-Aziz'in halifeliği döneminde (717-720) halife Türk toplulukları arasında İslâm'ı yaymak adına onlara İslâm'a çağrı mektupları yazmış, Orta Asya halkının Müslüman olmaları adına cizye ve haraç vergilerini kaldırmış, Türkistan savaşlarını yasaklamış ve haksız yere alınan vergileri sahiplerine iade etmiştir. Ömer b. Abdü'l-Aziz haksız vergi toplayan ırkçı Emevî devlet adamlarına karşı çıkmış Kuteybe b. Müslim'den sonra İslâm ateşi sönmekten kurtulmuştur.³⁰

Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği sosyal barış ve toplumsal restorasyon süreci olarak değerlendirilmektedir. Genel anlamda askeri faaliyetleri durdurarak içe dönük politikalar izlemiştir. Vatandaşların haklarını korumuş, her türlü kabilecilik anlayışını reddetmiştir. Müslümanlar arasında Arap-Mevali ayrımını ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Hariciler bile onun döneminde isyan faaliyetlerine ara vermişlerdir. Hutbelerde Hz Ali'ye dil uzatılmasını yasaklamış Ehl-i Beyt'e karşı samimi ilgisini belli etmiştir. En önemli uygulamalarından bir tanesi zulümkâr valileri azletmek olmuştur. Onun bu uyguladığı politikalar sayesinde Kuzey Afrika'da Berberiler ve Mâverâünnehir'deki Türkler arasında İslamlaşma yoğun bir şekilde gerçekleşmiştir. Hadis tedvini, halifenin teşvik ve desteği ile başlamış ilme ve ilim adamlarına gereken önemi vermiştir. Yaklaşık 2,5 yıl Emevî idaresini ele alan Ömer b. Abdülaziz, halifenin istişare ile seçilmesini yerleştirmeye çalışmış fakat bunu gerçekleştirilmeden vefat etmiştir. Ondan sonra yerine dini siyasetten uzak, saray eğlencesine önem veren Yezid b. Abdülmelik halife olmuştur.³¹ Nasr b. Seyyar Emevîlerin son Horasan valisidir. Hişam b. Abdülmelik halifeliğinin son yıllarında olan bu vali Mâverâünnehir'deki Türk-Arap mücadelesindeki üstünlüğün tekrar Araplara geçmeye başlamasında büyük rol oynamıştır. Onun bölgede uyguladığı siyaset, barışçı ve etnik unsurlara saygı siyasetidir. Bölge halkına iyi davranarak haraç miktarını azaltmış, halkın desteğini alması ile birlikte Semerkant'ı tamamen kontrol altına almıştır. Türkler bu dönemde de Müslümanlığa istekli ve kolay bir şekilde geçiş yapmıştır. Bu dönemden sonra Abbasî İhtilali gerçekleşecek ve durumlar değişecektir. Emevîlerin son dönemlerine doğru Velid b. Yezid zamanında Mevâli politikasının artmasının yanı sıra Arap toplumları birbirlerine düşman olmuşlar, böylelikle ilk defa Emevî ailesi kendi içinden parçalanmaya başlamıştır.³²

Abbasîler Dönemi Türk-Arap İlişkileri

Abbasîler, Hz. Muhammed'in amcası soyundan gelen hanedanlıktır. Bu durum Abbasîlerin itibar kazanmasına sebep olmuş, Abbasîler özellikle Horasan eyaletinde taraftar toplamıştır. Hz Muhammed'in amcası Abbas'ın torunlarından olan Muhammed Ali liderliğinde Emevîlere karşı bir ihtilal süreci başlamıştır. Emevîleri devirmek isteyen Abbasîler, hilafet üzerinde kendilerinin hak sahibi olduklarını söyleyerek özellikle doğu eyaletlerinde birçok taraftar toplamış, Hz. Ali taraftarlarını da yanlarına çekerek Arap halkının ve Arap askerlerinin de desteğini sağlamışlardır. Abbasîlerin Emevîlere karşı vermiş olduğu hilafet iktidarına geçme çabaları 747 yılında Horasan'da patlak vermiştir. Emevî Halifesi II.

²⁹Dadan, *Araplara Göre Türkler*, s.235-240.

³⁰Kitapçı, *Arap Irkçılığı*, s.12.

³¹Apak, *Anahatlarıyla İslâm*, s. 208-214.

³²Apak, *Anahatlarıyla İslâm*, s.277.

Mervan'ın 748'de Abbasîlerin başında bulunan İbrahim'i hapse attırması ile birlikte İbrahim'in kardeşi Ebu'l-Abbas 749'da kendini halife ilan etmiştir. 750 yılında Emevî Halifesi II. Mervan öldürülmüş, böylece Emevî hanedanlığı son bulmuştur. Emevî soyundan olan Abdurrahman b. Muaviye adlı birinin İspanya'ya gitmesinden sonra Kurtuba'da yeni bir Emevî Devleti kurulmuştur. Ebu'l-Abbas'ın kardeşi Cafer el-Mansûr Bağdat'ı hükümet merkezi yapmıştır.³³

Abbasîler iktidara, Emevî yönetiminden memnun olmayan Fars ve Türk unsurunun desteği ile gelmiş, kuruluşundan çok zaman geçmeden IX. yüzyılın ortalarına doğru otoritelerini kaybetmeye başlamışlardır. Abbasîlerin özellikle Horasan bölgesinde kuruluşundan beri etkili olmasından itibaren, Türk unsuru askeri bürokrasisinde fars unsuru ise idari bürokrasisinde yer almıştır. Zamanla Abbasî Devleti üzerinde Türk unsurunun nüfuzu artmış, özellikle Abbasî halifesi Mutasımbillah'ın Sâmerrâ şehrini kurmasıyla hilafet merkezi değişerek Türk komutanlar devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Bu geçiş Abbasî Devleti'nde Sâmerrâ dönemi olarak adlandırılmaktadır. Abbasî Devleti'nin altı halife döneminde devletin merkezi Sâmerrâ olmuştur. Türkler bu dönemde sadece askeri alanda değil, halifenin kim olacağına karar verme yetkisi ile de devlette siyasi ve İdari alanda etkin hale gelmiştir. Sâmerrâ dönemi genellikle Abbasî Devleti'nde hâkimiyetinin sonu, Türk hâkimiyetinin başlangıcı olan dönemdir. Türklerin etkisini azaltmak için başkent yeniden Bağdat'a taşınsa da 936 yılında kurulan Emirü'l Ümeralık kurumundaki Türk varlığı, Türklerin yetkisini daha da genişletmiştir. Abbasî Devleti giderek otoritesini kaybetmekte ve halifelik sembolik bir hale gelmektedir. Şiî Büveyhoğulları'nın 945 yılında Bağdat'ın kontrolünü ele alması ile birlikte Emirü'l Ümeralık makamı da onların eline geçmiştir. X. yüzyıla gelindiğinde ise Abbasî hilafeti İslam dünyasında siyasi kontrolünü hem doğuda hem batıda kaybetmiştir. Bundan sonraki Abbasîler dönemi, devlet bünyesine karışan Şiî propagandalar ile geçmiştir. Abbasî Devleti bir yandan Şiî İsmail'i öğretilerle uğraşırken diğer yandan bu mezhebin savunucuları olan Karmatiler ve Büveyhoğulları ile mücadele etmektedir. Daha sonraki dönemlerde Endülüs Emevî Emir'i III. Abdurrahman'ın halifeliğini ilan etmesi ile ve Fâtîmi devletinin Şiî politikalarıyla uğraşmıştır. Nitekim 945 yılında İslam dünyasındaki halife sayısı üçe yükselmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesine çıkmasından önceki dönemde yaşanan bütün gelişmeler ayrı bir başlık altında İslam coğrafyasının bu dönemdeki durumu hakkında bilgi verilerek işlenecektir.³⁴

Selçuklu Öncesi Türk-Abbasî İlişkileri

Müslüman Araplar güçlenip fetih hareketlerine başlayıp İslâm'ın kendilerine sağladıkları birlik sayesinde dinlerini tüm cihana yaymak istediklerinde Bizans ve Sasanî gibi büyük devletlere karşı da savaşmaya başladılar. 632-661 yıllarında Sasanî topraklarına hâkim olup Türk sınırlarına dayandılar. 661-750 Emevî döneminde Türk yurtlarına Müslüman akınları gerçekleştirilmiş böylelikle Türk-Müslüman ilişkileri gelişip olgunlaşmıştır. Bu dönemde Çin sınırlarında yaşayan Türkler bile İslâm dininden haberdar olmuştur. Emevîler bu dönemde hem Kafkasya hem de Mâverâünnehir bölgesinde Türklerle uzun süren mücadelelere girmişlerdir. Kafkasya'daki Türkler Hazar Devleti hâkimiyeti içerisinde yaşamaktaydı. Mâverâünnehir bölgesindeki Türklerle göre daha güçlü bir konumdaydılar. Müslüman Araplar Hazarlar ile anlaşma yoluna gitmişlerdir. Kuzeydoğu ve İran'daki Türk varlığı VII. yüzyıla denk gelmekte, bu dönemde Horasan'daki Türk nüfusu İslâmiyet oraya

³³ Güner, *Tarikatlar*, s.7

³⁴ Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklu Dönemi İslam Siyaset Düşüncesi*, OTTO Yay., 2020, Ankara, s. 53-56; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, 2000, s.6.

gelmeden önce yavaş yavaş artmaktaydı.³⁵ Ceyhun Nehri'nin kuzeyinin Türk yurdu olduğu dönemde, 665 yılında Emevîler bu nehri geçerek Mâverâünnehir bölgesine girmişlerdir. Emevîleri fetih politikalarını gerçekleştirebilmeleri için Merv kentini ordugâh yapmış, Herat ve Nişabur'a kuvvetleri yerleştirilmiştir. Yine önemli bir Türk ticaret merkezi olan Baykend 674'te Müslüman Araplar tarafından fethedilmiştir. Buradan Buhara üzerine yürüyen Araplar Buhara hükümdarı ile anlaşarak sayısı kaynaklara göre değişiklik gösteren bir Türk kitlesini (2000-4000), beraberinde Basra'ya götürerek onların iskânlarıyla özel olarak ilgilenmişlerdir. 677 yılında Semarkant Müslüman Araplar tarafından vergiye bağlanmış, fetihler Tirmiz'in alınmasıyla devam etmiştir. Horasan valisi Kuteybe b. Müslim ile birlikte fetih hareketleri son seviyeye Çin sınırlarına kadar ulaşmıştır. Ondan sonraki dönemlerde fetih hareketleri yavaşlamış, en son olarak Toharistan, Mâverâünnehir ve Harezm bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlardır.³⁶ İhtişamlı bir dönem geçiren Emevî Devleti, uyguladıkları Mevâlî politikası ile toplumsal ayrışmaların sonucunda Arap kabileleri arasında mücadeleler şiddetlenmiş, Şîi ve Harici muhalefetin yıkıcı bir hal almasıyla 744 yılından itibaren devletin hükümleri tanınmaz hale gelmiştir. Devlete karşı isyan edenler Abbasî siyasi bayrağı altında toplanmaya başlamış, Ebu Müslim'in idaresinde Horasan'da açıkça ortaya çıkmışlardır. Horasan valisinin Abbasîlerle mücadelesi sonuçsuz kalınca Ebu'l Abbas Kûfe'de Abbasî Halifesi olarak seçilmiştir. Son büyük Emevî direnişi olan Büyük Zap Savaşı'nda Abbasîler muvaffak oldu ve böylece Emevî Hilafeti son bulmuş oldu.³⁷

750 yılında İslâm dünyasında Abbasîler yönetimi ele geçirmesiyle birlikte idari, askeri, siyasi ve ilmi alanda çok büyük değişiklikler yaşanmıştır. İktidara geldikleri yıl İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. 751 yılında Çin ile gerçekleşen Talas Savaşı'nda Türkler Horasan valisi Ebu Müslim'den yardım istemişler, Ebu Müslim'in komutanlarından Ziyad b. Salih bu savaşta büyük rol oynayarak savaşın Türkler lehine sonuçlanmasında etkili olmuştur. Savaş sonucunda Karluk Türkleri bağımsız olarak bir devlet kurmuşlardır. Böylece Türkler Arapları yakından tanıma fırsatı bulmuşlar, Araplar da ilk dönemlerden itibaren Türkleri istihdam etmeye başlamışlardır. Emevî yıkılışından sonra, Emevîlere mensup olanlar her tarafta katledilmeye başlanmıştır. Abbasî devrimini gerçekleştirenler Horasan, Buhara, Toharistan, Harezm şehirlerinde yaşayan çoğunluklu Türk olan halk kesimi olmuştur. Özellikle Horasan'da olmasının sebebi Arap olmayan milletlerin yoğunlukla burada olmalarıdır.³⁸ Abbasîler, Emevîler'in mülk-devlet anlayışı yerine dine dayalı devlet şeklini benimsemişlerdir. Arap ve mevali arasındaki fark ortadan kaldırılmış, hatta mevali daha üstün bir konuma gelmiştir. Horasanlılar ise devletin yüksek makamlarına erişmişlerdir. Halife Mansur döneminde devlet içerisindeki İran nüfusu kırılmamış, Bermekiler siyasi bir güç kazanmış, Harun Reşid döneminde bu güç kırılrsa da oğulları döneminde tekrar Arap-İran iç çatışmaları başlamıştır. Halife Me'mun zamanında Türklerin askeri olarak bir denge unsuru olabileceği öngörülerek Türklerin askeri birliklerin içerisinde bulunması devlet politikası haline gelmiştir. Ondan sonra gelen halife Mu'tasım Türklerin desteği ile hilafet makamına gelmiş, o da ordusuna Türk alımını önemsemiştir. Öyle ki 836'da Sâmerâ şehrinin kurarak Türk birlikleriyle birlikte hilafet merkezini buraya taşımıştır. 892

³⁵ Mehmet Emin Şen, "Selçuklu Öncesi Hilafet Merkezinde Türk Askeri Varlığı", *SDÜ Fen-Edebiyat Fak. Sos. Bil. Dergisi*, S.47, 2019, s.222.

³⁶ Şen, "Hilafet Merkezinde Türk Askeri", s.223.

³⁷ Nesimi Yazıcı (1992), *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, s.4.

³⁸ Şen, "Hilafet Merkezinde Türk Askeri", s.225.

yılına kadar Türklerin ön planda olduğu Sâmerrâ devri yaşanmıştır. Türk kumandanları idari kadrolara hâkim olmaya başlamış, devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır.³⁹

Türk hâkimiyetinden rahatsız olan halifeler fırsat buldukça Türk kumandanlarını öldürüyorlardı. Halifeler ve Türk kumandanları arasındaki mücadeleler merkezin tekrar Bağdat'a taşındığı 892 senesine kadar devam etmiş, iç çekişmeler ve diğer devletlerin yıkıcı politikaları ile devlet otoritesi bozulmaya başlamıştır. Abbasî devletin işleyiş dönemleri genel olarak otoritenin halifenin elinde olup olmayışına göre ayrılmıştır. Özel olarak ise bu ayrım otoritenin Selçuklu öncesi Türklerin hâkimiyeti, Büveyhî hâkimiyeti ve Selçuklu Türkleri hâkimiyeti olarak belirginleşmiştir.⁴⁰ Abbasîlerde halife Mütevekkil'den sonra başa Muntasır geçmiş, o da Türklere düşmanca tavır takınmıştır. Daha sonra başa geçen halife Müstain de aynı tutumu göstermiş kuvvetleriyle birlikte Sâmerrâ'dan Bağdat'a geçerek halifeliğin merkezini değiştirmek istemişse de başarılı olamamıştır. Türk kesimi hapiste olan Mu'tezz'i Sâmerrâ'da halife ilan etmişlerdir. Böylece hem Bağdat hem de Sâmerrâ'da olmak üzere iki halifenin varlığı sorunu doğmuştur. Daha sonra Müstain'in öldürülmesiyle bu durum son bulmuştur. İç çekişmelerle geçen halifelik dönemi bir değişim sürecine girerek Emîrül Ümerâ'lar dönemi adı verilen bir süreç yaşamıştır. Bu görev Türk komutanlar yürütmekteydi. 945'te son Emîrül Ümerâ olan Türk Tüzün'ün ölümüyle Bağdat'ta siyasi otorite zayıflamış ve Büveyhî iktidarı gerçekleşmiştir.⁴¹

Abbasîlerin 4. ve 5. yüzyıllardaki durumu Büveyhî egemenliği altında geçmiştir. Bu devir merkezi otoritenin ortadan kalkıp, İslâm coğrafyası üzerinde farklı hanedanların ortaya çıktığı bir özellik taşımaktadır. Halifenin sadece dini otoritesi kalmıştır. Sünni Abbasîlere karşı düşmanlık besleyen Şiî Büveyhîler Abbasî halifesini asla meşru saymamıştır. Halifeliği bağlı bir görüntü sergilemelerinin nedeni sadece siyasi çıkar amaçlı olmuştur. Halifeliğe bağlı olmayan bir siyasi oluşumun Ortaçağ Sünni dünyasında yer edinme şansının olmayacağını onlar da çok iyi bildikleri için Şiî bir devlet kurma yoluna gitmemişlerdir. Halife Müstekfi ile birlikte Büveyhîler hutbelerde adını halifeyle birlikte okutmuş ve hatta paralara adını yazdırtmıştır. 946-947 yılları Büveyhîlerin baskılarının şiddetli olduğu dönemlerdir. Abbasîlerin elinde sadece dini nüfuzları kalmış bulunmaktaydı. Abbasîlerin Büveyhîlerin elinden kurtuluşu Selçuklu Türkleri ile mümkün olacak fakat halifelerin bağımsızlık evresi çok uzun sürmeyerek Abbasî Devleti 1258'de son bulacaktır.⁴²

Hilafet makamının Emevîlerden Abbasîlere geçişi sadece bir hanedan değişikliği ya da sadece başkentin Şam'dan Bağdat'a taşınması meselesi değildir. Önemli olan, Abbasîlerin devletin temel politikasında yapmış olduğu değişikliklerdir. Emevîler çok geniş sınırlara ulaşıp vergiler yoluyla birçok topluluğu kendisine bağlı kılsa da devlet ve topluluk arasında gerçek bir bağ kuramamıştır. Emevîler eşitlikçi ve haklara önem veren bir idare sistemi oluşturamamış Cahiliye Devrinde görülen kabileler arası kan davaları devam etmiştir. Abbasî İhtilali ile birlikte Emevîlerden devralınan devlet idaresi olabildiğince hızla düzeltilmeye çalışılmış, Türk-Arap ilişkileri dostane bir seviyeye gelmiştir. Özellikle Abbasî halifesi Câfer el-Mansur'un Türkleri devlet hizmetinde ilk defa vazifelendirmesi ile birlikte Türker'in İslamiyet'e girmesi kolaylaşmıştır. Halktan sürekli olarak vergi toplayan Emevî valilerinin yerini Müslümanlığı kabul edenlere maaş bağlanacağını vaat eden Abbasî valileri almıştır.

³⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.1, 2000, s.35.

⁴⁰ Şen, "Hilafet Merkezinde Türk Askeri", s.224.

⁴¹ Şen, "Hilafet Merkezinde Türk Askeri", s.231-232.

⁴² Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24, 2008, s.317; Yazıcı (1992), *İlk Türk-İslâm Devletleri*, s.8-9.

Halife Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde Mâverâünnehir 'in büyük çoğunluğu İslamiyet'i kabul etmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinde Abbasî hâkimiyetindeki ve Türklerin yaşadığı yerlerdeki Medreselerin, ticaretin bununla birlikte ribatların, Sâ mânîlerin fethettikleri bölgelere İslamiyet'i yaymasının ve Türkleri bu bölgelere yerleştirmelerinin ve sûfliğin önemi büyüktür.⁴³

Sonuç

Türklerin tam anlamıyla ne zaman Müslüman olduğu net olarak tarihlendirilmesi de hangi dönemlerde ve hangi süzgeçlerden geçerek İslamiyet'le tanışma fırsatı buldukları dönemler bellidir. Türklerin Müslümanlığa geçişlerinde kendi dinlerinin İslam ile benzerliği ve İslam'ın kabulünün gerekliliği toplu bir şekilde bu dine geçmelerini sağlasa da başta bireysel olarak küçük gruplar halinde İslamiyet'e geçmişlerdir. Emevîler döneminde bölge halkı İslam'ı tanımış ve bu dönemde Emevî valilerinin olumsuz tavırlarından dolayı Türkler İslamiyet'e geçmeyi saf değiştirmek olarak algılamıştır. Türk halkı İslamiyet'i Hakanlarının Müslüman olmasıyla değil, dönemlerine göre İslam'ı seçmek ve kabul etmek makul bir hal aldığına seçmişlerdir. Emevî dönemi Türkler açısından savaşlar ve mücadeleler ile geçse de sonraki devirleri etkileyen bir özelliğe sahiptir. Nitekim İslam'ı tanıdıkları dönem bu dönem olmuş ve daha sonra güç ve iktidar meselelerinde İslamiyet'in gücünü de görmüşlerdir. Abbasîler döneminde Arap-Türk ilişkilerinin yumuşaması ve Türklerin önemli görevlere getirilmesi ile Türkler arasında İslamiyet daha kolay yer edinmiştir. Tabi ki bu dönemde Abbasî halifelerinin Şîî devletlerin tehlikeli faaliyetleri arasında kalması ve hilafetin zayıflamasıyla birlikte Sünni halifeliğin tehdit ve tehlikelerden karşı korunmak için Türklerin koruyuculuğu seçmeleri de önemli bir noktadır. Türkler Abbasî döneminde ve bu dönemden sonra kitleler halinde İslamiyet'e girmiş, hem kendi bölgelerinde hem de Abbasî devletinin hâkimiyet kurduğu bölgelerde büyük bir güç haline gelmiştir. Abbasîler arasında gerçekleşen Selçuklu-Abbasî evliliklerinin de bu yükselmedeki payı oldukça önemlidir. Büyük Selçuklunun son dönemlerine doğru halifelerin iktidarı ve gücü tekrar ellerine almak istemeleri ile ilişkiler bozulmuş, Selçuklu taht mücadelelerinden faydalanarak az da olsa başarılı olmuşlardır. Daha sonra meydana gelecek olan Oğuz İsyanı ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmeye başlasa da İslamiyet bu dönemden sonra Arap dini değil Türk dini olarak anılacaktır.

KAYNAKÇA

- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3*. İstanbul: Ensar Yay., 2011.
- Arıkan, Âdem. *Büyük Selçuklular Döneminde Şîa*, İstanbul: İstanbul Ü. SBE. Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Dokta Tezi. 2010.
- Güner, Ahmet. *Tarikatlar Ansiklopedisi*, İstanbul: Milliyet Yay.,1991.
- Dadan, Ali. *Eski Araplara Göre Türkler*, İstanbul: *Hikmetevi Yay.*, 2017.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: TTK, 2000.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.1, 2000, s.32-38.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İrfan Yay., 1975.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yay., İstanbul. 1997.

⁴³Yazıcı (2008), *İlk Türk-İslâm Devletleri*, s.61-64.

Schacht, Joseph. *İslâm Hukukuna Giriş*, Ankara: OTTO Yay., Çev. Mehmet Dağ ve Abdulkadir Şener, 2018.

Aydın, M. Akif. *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Hars Yay., 2007.

Köymen, M. Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt I Kuruluş Devri*, Ankara: TTK, 1993.

Şen, Mehmet Emin. “Selçuklu Öncesi Hilafet Merkezinde Türk Askeri Varlığı”, Isparta: *SDÜ Fen-Edebiyat Fak. Sos. Bil. Dergisi*, S.47, 2019, s.222.

Özdemir, Mehmet Nadir. “Abbasî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24, 2008, s.315-367.

Yazıcı, Nesimi. (1992), *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay.

Yazıcı, Nesimi. (2008), *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: TDV Yay., 2008.

Yazar, Nurullah. *Büyük Selçuklu Dönemi İslam Siyaset Düşüncesi*, Ankara: OTTO Yay., 2020.

Turan, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yay., 2003.

Kitapçı, Zekeriya. *Emevîler Devri Arap Irkçılığı Orta Asya’da İslâmiyet ve Türkler*, Konya: Yedi Kubbe Yay., 7. Baskı. 2015.